

Л. В. Кушнірова
Сумський державний педагогічний
університет ім. А. С. Макаренка

ПРОБЛЕМИ НАВЧАННЯ РІДНОЇ МОВИ – ОДНІЄЇ З НАЙВАЖЛИВИШИХ ЛЮДСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті розглянуто низку актуальних проблем навчання рідної мови, яка є однією з найважливіших людських цінностей. Показано значення навчання української мови, викладено думки В. І. Масальського та сучасних учених стосовно завдань, змісту, методів і прийомів навчання її. Представлено погляди вчених-лінгводидактів на особистісно орієнтоване навчання, цінності, ціннісно-сміслові орієнтації учнів, мовну особистість і мовну свідомість. Автор підкреслює необхідність удосконалення навчання рідної мови, піднесення особистої культури мовців.

Ключові слова: навчання рідної мови, українська мова, методичні рекомендації В. І. Масальського, лінгводидакт, особистісно орієнтоване навчання, цінності, ціннісно-сміслові орієнтації учнів, мовна свідомість, методи та прийоми навчання української мови.

Постановка проблеми. Проблеми навчання рідної мови дуже актуальні, її цінність безперечна. Ще у двадцятому столітті видатні вчені-методисти С. Чавдаров і В. Масальський писали, що українська мова є основною навчальною дисципліною в школі, тому на вчителів-мовників покладається відповідальне завдання виховання підростаючого покоління. Сучасні вчені-лінгводидакти продовжують дослідження питань навчання рідної мови; вивчаючи спадщину українських науковців, осмислюють з погляду сучасності прогресивні ідеї, вирішують нові проблеми, що постали перед педагогічною наукою і практикою. Останнім часом особлива увага представників різних галузей науки приділяється проблемі цінностей. До найважливіших людських цінностей належить рідна мова.

Аналіз актуальних досліджень. У науковій літературі є багато визначень поняття цінностей, існують різні їх класифікації. На погляд О. Савченко, в галузі шкільної освіти можна виділити такі найважливіші цінності: гуманістичні (головна педагогічна цінність – дитина, а педагог повинен зберегти індивідуальність її та забезпечити соціальний захист); гуманістичні цінності освіти, спрямовані на зміну авторитарно-дисциплінарної моделі навчання на особистісно орієнтовану; цінності виживання, що формуються через розвиток екологічного мислення й адаптивних функцій дитини; цінності оновлювальної освіти, в основу яких покладені такі поняття: людина, духовність, освіченість, індивідуальність, національна й загальнолюдська культура, здоров'я, вибір, відповідальність, варіативність, толерантність [9]. Знання рідної мови сприяє духовному й інтелектуальному розвитку особистості, впливає на формування її світогляду й ціннісно-сміслових орієнтацій.

Мета статті – розглянути низку методичних положень і рекомендацій В. Масальського та сучасних учених-лінгводидактів щодо навчання рідної мови, яка є однією з найважливіших людських цінностей.

Виклад основного матеріалу. Важливою місією вчителів-філологів є виконання покладеного на них відповідального завдання виховання підростаючого покоління. «Багатий зміст української мови як навчального предмета відкриває широкі можливості для успішного розв'язання цього важливого завдання». «На уроках мови виховується в учнів любов до неї, до її носія – народу, любов до праці та відданість Батьківщині... Навчаючись мови, учні виявляють її багатства, засвоюють на конкретному матеріалі виражальні засоби мови» [7].

У «Методичних рекомендаціях щодо вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах у 2014–2015 навчальному році» вказано, що українська мова є державною мовою українського народу, визначальною ознакою нашої держави, скарбницею культурних надбань нації, засобом єднання громадян України в суспільно-історичну спільноту. Це й визначає систему завдань, що постають перед учителем-словесником, головне з яких – підготовка грамотної людини з високим рівнем комунікативної компетенції.

У працях В. Масальського, як і інших відомих українських учених, спостерігаємо витoki сучасних підходів до навчання мови, зокрема компетентнісного підходу. Так, С. Чавдаров і В. Масальський радили під час реалізації вправ з розвитку образної мови, активного словника учнів, різноманітних форм роботи з картинами, упродовж складання творів, переказів, ділових паперів здійснювати одночасне засвоєння знань і формування вмій і навичок. «Грамматика, правопис і розвиток мови в середній школі при ведучій ролі перших двох становлять собою нерозривні сторони єдиного педагогічного процесу теоретичного і практичного освоєння мови», – зауважував В. Масальський [6, 9]. Ідеться про тісний зв'язок граматики з вивченням правопису й розвитком мовлення учнів, єдність теоретичного та практичного освоєння мови, і це зараз актуально.

Автори «Методики...» виділяли загальні навчальні методи: 1) зв'язний виклад учителя, 2) бесіда, 3) самостійні спостереження учнів, 4) робота з підручником, 5) використання наочних посібників, 6) вправи [7, с. 53]. Багато уваги приділяв В. Масальський розвитку мови (мовлення) учнів.

Заняття граматикою в середній школі, як підкреслював В. Масальський, будуються на основі розвитку мислення учнів. Першим етапом навчання граматики в школі є повне усвідомлення учнями граматичного поняття, закону, правила. «Це досягається достатнім поясненням учителя; виділенням основного, найістотнішого; зіставленням фактів; виявленням їх подібності або відмінності; встановленням зв'язку між граматичними явищами, узагальненнями, де вони можливі, з відповідними уґрунтуваннями висновків.

Усвідомлений граматичний факт потребує обов'язкового закріплення (другий етап) за допомогою різних тренувальних вправ». Третім етапом, завершальним, без якого не може бути належного ефекту в роботі, навчанні, є заключний вольовий акт учнів – на основі усвідомлення й попередніх різних вправ, заучування основних граматичних визначень і правил орфографії та пунктуації. Це має бути міцне засвоєння, яке дає спроможність учневі точно відтворити, назвати основне граматичне, орфографічне чи пунктуаційне правило і, де потрібно, застосувати їх в усній або письмовій мові. Останнє вчений розглядав як важливу основу розвитку мови учнів; «уміння ж точно сказати граматичне правило також служить розвиткові навичок користуватися стислою, економною мовною формулою, що виявляє й дисципліну думки» [6, 43–44].

Мовну грамотність В. Масальський розумів як «освоєння не тільки орфографічних і пунктуаційних навичок, хоч це є дуже важливим і одним із перших завдань навчання, але й як уміння граматично та стилістично правильно й добре, усно та на письмі оформлювати свої думки та передавати їх іншим, влучно добирати потрібне слово для викладу думок, належним способом будувати речення та логічно їх пов'язувати між собою, конструювати зв'язний текст». «З другого боку, характер занять практичною стилістикою в середній школі не залишає жодного сумніву в тому, що такі заняття органічно пов'язані з вивченням граматики, яка, звичайно, має і своє навчально-пізнавальне значення; правопису, проблеми якого, правда, вже в науковому плані, виходять далеко за межі норм, охоплених діючими правилами; пов'язані також із студіюванням літератури – художньої, наукової, публіцистичної» [6, 106–107].

«Потрібно якомога ширше практикувати в школі такі види усних і письмових вправ, робіт, які служать одночасно і засвоєнню граматики, правопису, літератури, і розвитку мови учнів, тобто різні стилістичні вправи, поряд із попереджувальними, пояснювальними та спеціальні види диктантів – вільний, творчий, а також праці за картиною, перекази, твори» [6, 107].

Коментуючи порівняльне вивчення мов, В. Масальський констатував, що порівняння української та російської мов під час їх вивчення в середній школі сприяє кращому освоєнню як граматичної будови, так і лексики кожної з них [6, 11]. Паралельне засвоєння граматичної системи, правопису, пунктуації, як і лексики, зазначених мов, на думку В. Масальського, «особливо благотворно впливає на піднесення культури мови учнів. Практична стилістика... спирається на знання особливостей, специфіки кожної з цих національних мов; але разом із тим вона порівняно з граматикою має значно більше спільного. Користування різними способами викладу думки до того ж взагалі розвиває стилістичну вправність» [6, 13–14]. Видатний учений, який, окрім української та російської, опанував ще ряд мов, розумів, що в багатомовному світі

оволодіння мовами необхідне для взаємодії та взаєморозуміння з їх носіями, оскільки мові належить роль важливого засобу спілкування.

В. Масальський надавав великого значення навчанню рідної мови, яка є однією з найважливіших людських цінностей. Створена ним система навчання української мови стала основою для подальших досліджень науковців, теоретиків і практиків.

Останнім часом вийшла низка праць вітчизняних фахівців, де розглянуто завдання, зміст, форми, методи та прийоми навчання мови. Учені-лінгводидакти, педагоги, мовознавці викладають свої погляди на актуальні проблеми сучасного уроку, компетентнісне, особистісно орієнтоване навчання, цінності, ціннісно-сміслові орієнтації учнів, мовну особистість і мовну свідомість.

Зробити процес навчання особистісно орієнтованим дають змогу проекти. Сучасні дидактики й лінгводидактики називають метод проектів одним із продуктивних в умовах компетентнісного навчання.

На уроках української мови відповідно до суті компетентнісного підходу формуються предметні й ключові компетентності. З огляду на це, як зазначає Н. Голуб, варто говорити про два типи проектів: навчальні й життєві проекти. Навчальні проекти передбачають розв'язання проблем, дотичних до тем, що вивчаються на уроці; життєві проекти мають бути іншого змісту. Науковець розкриває суть методу проектів, визначає переваги й особливості його, пропонує алгоритм застосування на уроках української мови. «На перших уроках упровадження проектів варто ознайомити учнів із правилами й перевагами методу та пропонувати учням проблеми для зачину. Однак, надалі потрібно стимулювати їх до самостійних пошуків проблем для власних проектів.

Отже, поява методу проектів цілком умотивована, адже сучасна освіта орієнтована не лише на знання, вміння й навички, а, передусім, на функціональність цих знань» [4, 18–19].

Г. Шелехова розкрила особливості формування читацької діяльності як складника мовленнєвої компетентності учнів 5–7 класів ЗНЗ у процесі сприймання навчальних письмових текстів, звернула увагу на необхідність вироблення в школярів умінь і навичок читати для успішного навчання. Науковцем визначено етапи формування читацької компетентності, фактори й прийоми, які впливають на сприймання й розуміння письмових текстів, запропоновано систему вправ і завдань щодо формування вмінь читати.

«Нині одним із завдань навчання української мови в основній школі є вироблення в школярів компетентності комунікативно виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях, самостійно здобувати знання. Провідним каналом самостійного здобуття знань, розвитку й саморозвитку особистості учня є читання як вид мовленнєвої діяльності» [11, 11].

Н. Бондаренко обґрунтувала природність і необхідність формування орфографічних та пунктуаційних умінь і навичок учнів 5–7 класів у процесі мовленнєвої діяльності; розглянула проблему становлення правописної компетентності в аспекті основних напрямів методики розвитку мовлення.

З одного боку, як зазначає науковець, методика формування правописних навичок і мовленнєвих умінь, як підґрунтя відповідних компетентностей, істотно різняться; на відміну від розвитку мовлення, що передбачає творчу діяльність, орфографія та пунктуація потребують неухильного додержання усталених загальноприйнятих норм, вироблення автоматизованих дій, або навичок. «Водночас робота з формування правописних навичок і розвитку мовлення мають чимало спільного, постійно перетинаючись і взаємодіючи. Насамперед це спільна мета – формування комунікативної компетентності учнів, піднесення рівня їх мовленнєвої культури та об'єкт, який частково збігається (писемне мовлення).

Компетентнісно спрямоване навчання правопису сприяє мовленнєвому й розумовому розвитку учнів, активізації їх пізнавальних здібностей, збагаченню словника, кращому розумінню й засвоєнню мовних явищ» [2, 2].

Л. Варзацька з'ясувала дидактичні, розвивальні, виховні можливості загальнонавчальних умінь у процесі формування особистісної структури пізнавальної та мовленнєвої діяльності учнів як важливої передумови утвердження їхньої активної життєвої позиції, самопізнання, саморозвитку, осягнення ними ідеалів добра, краси, істини, любові до рідної та загальнолюдської культури.

«Метою компетентнісного навчання української мови й мовлення є формування мовної особистості – людини, яка засвоїла скарби рідної мови, має мовленнєві вміння, навички, дбає про красу й удосконалення власного мовлення, сповідує ідеали національної та загальнолюдської культури; уміє працювати в групі, колективі, здатна виконувати різні соціальні ролі, уміє представити себе, групу, сформулювати запитання, дискутувати. Для досягнення таких цілей компетентнісна мовна освіта дає можливість учневі самому здобувати знання: знання не передаються в готовому вигляді, школяр їх здобуває, конструює, генерує у власній діяльності, тобто він стає активним співтворцем навчально-виховного процесу. Кожен учень в означеній парадигмі (на противагу традиційній) виступає індивідуальністю, яка має генетично закладену сутність і відповідну програму розвитку» [3, 11].

Психолого-педагогічні засади формування ціннісного компонента комунікативної компетентності учнів 5–7 класів обґрунтувала А. Ярмолюк. Науковцем створено методику формування даного компонента, в її основу покладено принцип міжпредметної інтеграції, саморозвитку, схарактеризовано шляхи впровадження її в педагогічну практику. Також

з'ясовано, що ціннісно-сміслові орієнтації учнів формуються й розвиваються під час реалізації соціокультурної змістової лінії, яка передбачає зорієнтованість процесу навчання української мови на оволодіння ними соціокультурною компетентністю [12, 23].

Психолого-педагогічні умови створення методики формування ціннісно-сміслових орієнтацій в учнів 5–7-х класів, за визначенням А. Ярмолюк, такі:

- організація навчальної діяльності, спрямованої на створення сучасної ціннісної картини світу у свідомості учнів;
- формування ціннісно-сміслових орієнтацій підлітків на основі дидактичної моделі, яка передбачає оволодіння учнями соціокультурною компетентністю;
- створення спеціальної системи вправ і завдань, спрямованої на формування в учнів соціокультурної компетентності, основними чинниками якої є особистісний, культурно-історичний та соціальний;
- урахування вікових особливостей учнів, творчого потенціалу вчителя;
- добір методів, прийомів і засобів навчання, спрямованих на розвиток культури мовлення й образного мовлення учнів;
- доцільне й умотивоване поєднання колективної, групової та індивідуальної форм роботи;
- зорієнтованість навчання на міжпредметну інтеграцію;
- створення умов для саморозвитку учнів [12].

О. Горошкіна порушує питання про особливості використання інтерактивних методів навчання української мови, зокрема з'ясовує їх основні ознаки. Запропоновано варіанти класифікації зазначених методів: в основу класифікації покласти технологічний критерій, що співвідносить метод із відповідною інтерактивною технологією.

«Ефективною є взаємодія традиційних та інтерактивних методів і прийомів навчання, що допомагає підвищити мотивацію школярів до навчання, сприяє досягненню високого ступеня включення їх у навчально-виховний процес, активізує комунікативну домінанту уроку» [5, 9–10].

В. Новосьолова розглянула й обґрунтувала ефективність традиційних та інноваційних методів, прийомів і засобів навчання в роботі над формуванням лексичної компетентності учнів 5–7 класів. Використання методів, прийомів і засобів у процесі становлення лексичної компетентності як складника комунікативної компетентності розглянуто на засадах компетентнісного, особистісно орієнтованого й діяльнісного підходів до організації навчання [8, 19].

Методичні положення й рекомендації Н. Голуб, Г. Шелехової, О. Горошкіної, Л. Варзацької, Н. Бондаренко, А. Ярмолюк, В. Новосьолової та інших учених щодо вивчення української мови цінні для фахівців-філологів і методистів, науковців і вчителів.

Праці В. Масальського й сучасних лінгводидактів сприяють розвитку української мови та методики її навчання.

В. Масальський підкреслював, що серед предметів гуманітарного циклу українська мова посідає одне з головних місць, оскільки піднесення мовної грамотності учнів є складовою частиною процесу покращення якості навчання й підготовки молоді до життя, до практичної діяльності. У наш час мовна освіта формує свідомість особистості та її здатність бути мобільною, сприяє веденню діалогу культур у світі, що об'єднується навколо розв'язання різноманітних глобальних проблем.

Актуальним сьогодні є плекання високої мовної свідомості. П. Селігей переконує, що майбутнє мови залежить від того, чи сприймають її мовці як цінність, інакше її легко зректися. Мовна свідомість – форма свідомості, яка обіймає погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності; іншими словами, це небайдуже, шанобливе ставлення до мови [10, 40]. На жаль, часто спостерігаємо брак мовного порядку, порушення мовних норм, лінгвістичну необізнаність, низьку особисту культуру мовців. Дехто виправдовує мовне цивілізаторство (насадження своєї мови носіям інших мов), навіть мовний шовінізм (ненависть до інших мов). «...Завданням мовознавців є боротьба з поширеними в суспільстві «антилінгвістичними» забобонами та роз'яснювальна робота в галузі їхньої науки», – закликав А. Білецький [1, 377].

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, методичні положення й рекомендації В. Масальського не втратили своєї цінності, вони продовжують цікавити фахівців; у його працях простежуємо витоки компетентнісного підходу до навчання української мови. Сучасні вчені-лінгводидакти розглядають широке коло проблем навчання рідної мови, яка є однією з найважливіших людських цінностей. Формування ціннісно-сміслових орієнтацій в учнів, мовної особистості та плекання високої мовної свідомості – актуальні задачі, що постали перед освітянами. Необхідно вдосконалювати навчання рідної мови, підносити особисту культуру мовців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький А. О. Вибрані праці [Текст] / А. О. Білецький ; [упоряд.: Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, А. О. Савенко ; редкол.: П. Ю. Гриценко та ін.]. – К. : Вид дім Дмитра Бураго, 2012. – 791 с.
2. Бондаренко Н. Формування правописної компетентності учнів 5–7 класів на уроках розвитку зв'язного мовлення / Неллі Бондаренко // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 8. – С. 2–6.
3. Варзацька Л. Загальнонавчальні вміння в системі компетентнісної мовної освіти / Лариса Варзацька // Дивослово. – 2014. – № 4. – С. 11–17.
4. Голуб Н. Метод проектів у навчанні української мови / Ніна Голуб // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 8. – С. 15–19.
5. Горошкіна О. Особливості використання інтерактивних методів на уроках української мови / Олена Горошкіна // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 3. – С. 7–10.

6. Масальський В. І. Питання методики граматики, правопису і розвитку мови учнів / В. І. Масальський. – К. : Рад. школа, 1953. – 136 с.

7. Методика викладання української мови в середній школі / за ред. С. Х. Чавдарова і В. І. Масальського. – К. : Рад. школа, 1962. – 372 с.

8. Новосьолова В. Методи, прийоми й засоби навчання в процесі формування лексичної компетентності учнів 5–7 класів / Валентина Новосьолова // Українська мова і література в школі. – 2014. – № 3. – С. 19–23.

9. Савченко О. Я. «Від людини освіченої – до людини культури». Ціннісні орієнтації загальноосвітньої підготовки учнів / О. Я. Савченко // Рідна школа. – 1996. – № 5–6. – С. 3–4.

10. Селігей П. Мовна свідомість – шанобливе ставлення до мови / Филип Селігей // Дивослово. – 2012. – № 7. – С. 40–44.

11. Шелехова Г. Формування читацької діяльності учнів 5–7 класів на уроках української мови / Галина Шелехова // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 8. – С. 11–14.

12. Ярмолюк А. Психолого-педагогічні засади формування ціннісного компонента комунікативної компетентності учнів 5–7 класів / Алла Ярмолюк // Українська мова і література в школі. – 2014. – № 4. – С. 23–29.

РЕЗЮМЕ

Кушнирова Л. В. Проблемы обучения родному языку – одной из важнейших человеческих ценностей.

В статье рассматривается ряд актуальных проблем обучения родному языку, являющемуся одной из важнейших человеческих ценностей. Показано значение обучения украинскому языку, изложены мысли В. И. Масальского и современных учёных о задачах, содержании, методах и приёмах обучения ему. Представлены взгляды учёных-лингводидактов на личностно ориентированное обучение, ценности, ценностно-смысловые ориентации учащихся, языковую личность и языковую сознательность. Автор подчёркивает необходимость совершенствования обучения родному языку, подъёма личной культуры говорящих.

Ключевые слова: обучение родному языку, украинский язык, методические рекомендации В. И. Масальского, лингводидакт, личностно ориентированное обучение, ценности, ценностно-смысловые ориентации учащихся, языковая сознательность, методы и приёмы обучения украинскому языку.

SUMMARY

Kushnirova L. The problems of mother-tongue education as one of the most important human value.

The article considers the number of actual problems of teaching the native language which is one of the most important human values. The significance of teaching the Ukrainian language is shown, the V. Masalky's and other modern scientists' thoughts as to the objectives, content, methods and techniques of teaching are focused. The linguodidactics scientists' views (N. Golub, G. Shelehova, O. Goroshkina, L. Versats'ka, N. Bondarenko, A. Yarmolyuk, V. Novoselova) on the problems of the modern lesson, forms and methods of teaching the Ukrainian language, competent, personality-oriented teaching and a language personality are stated. The most important values in the sphere of school education are formulated by O. Savchenko.

N. Golub reveals the essence of the method of the projects, its advantages and features, develops the algorithm of its applying at the lessons of the Ukrainian language. G. Shelehova investigates the problem of formation of the reading activity of the pupils of the 5-7 forms at the lessons of the Ukrainian language. O. Goroshkina characterizes the features of using the

interactive methods at the lessons of the Ukrainian language. L. Versats'ka explains didactic, developmental and educational opportunities of general studying skills in the process of formation of the personality structure of the cognitive and language pupil's activity as an important prerequisite of the approval of their active life position, self-discovery, self-development, their attainment of the ideals of goodness, beauty, truth, love for the native and universal culture. N. Bondarenko proves the necessity of the formation of spelling and punctuation skills of the pupils of the 5-7 forms in the process of the speech activity. A. Yarmolyuk examines the psycho-pedagogical bases of formation of valuable component of communicative competence of the pupils of the 5-7 forms, including the conditions for the creation of methods of formation of axiological-meaningful orientations of the pupils of the 5-7 forms. V. Novoselova considers the methods, techniques and teaching aids in the process of formation of lexical competence of the pupils of the 5-7 forms. P. Seligei's point of view as to language awareness as to the respectful attitude to the language is shown.

The author emphasizes the necessity of the improving the teaching of the native language, the rise of the speaker's personal culture.

Key words: *teaching of the native language, the Ukrainian language, the methodical recommendations of V.I. Masalskiy, linguodidactics scientist, personality-oriented teaching, values, the pupils' axiological-meaningful orientations, language awareness, methods and techniques of teaching the Ukrainian language.*

УДК 37.035.6:7(07)

Н. О. Майборода

Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

РОЛЬ МИСТЕЦЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ У ФОРМУВАННІ ПАТРІОТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ВИХОВАНЦІВ СІЛЬСЬКИХ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИХ КОМПЛЕКСІВ

Стаття розкриває значущість формування мистецької компетентності у вихованні патріотичних цінностей учнів сільських навчально-виховних комплексів. З'ясовано сутність поняття «компетентність», «компетенція», «мистецька компетентність» особистості. Розглянуто особливості формування у вихованців мистецької компетентності музичного, образотворчого та хореографічного видів мистецтва. Виявлено, що успіх патріотичного виховання засобами мистецтва можливий завдяки спланованому, системному прилученню вихованців із дошкільного віку до різноманітних видів мистецької діяльності.

Ключові слова: *компетентність, мистецька компетентність, патріотичне виховання, сільський навчально-виховний комплекс, патріотичні цінності учнів, компетенція, вихованці, дошкільний вік.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі модернізації шкільної мистецької освіти відбувається впровадження компетентнісного підходу до змісту та організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах. Метою сучасної освіти є виховання людини, що вміє критично мислити, цінувати культурну спадщину та здатна творчо збагачувати її. У досягненні цієї мети важливе місце відводиться мистецтву у вихованні творчої, ініціативної, патріотично налаштованої особистості, яка розуміється на історії, культурі свого народу, усвідомлює власну